UMJETNOŠĆU I SPORTOM PROTIV TOTALITARIZAMA: BRAĆA KULENOVIĆ U BORBI PROTIV FAŠIZMA

Predstavljanje izložbe slika Muhameda Kulenovića

Fatima Maslić, dipl. hist. umj.

Izlaganje na temu *Porodica Kulenović – ogledalo epoha*

kustos historičar doc. dr. Dženan Dautović

CENTAR ZA KULTURU I OBRAZOVANJE TEŠANJ

U povodu Dana državnosti Bosne i Hercegovine

ZAVIČAJNI MUZEJ TRAVNIK

Fatima Maslić

BRAĆA KULENOVIĆ, ZNAMENITE LIČNOSTI GRADA TRAVNIKA

Braća Kulenović imaju posebno mjesto u kulturnoj historiji Travnika, grada Skenderovog i Muzaferovog formativnog sazrijevanja. Za razliku od njih, najstariji brat Muhamed, proveo je u Travniku posljednje godine svoga života. Tu se sačuvao i najveći broj njegovih slika.

Na tragu zaštitarske, znanstvene i edukativne uloge koju ima, JU Zavičajni muzej Travnik proučava, sakuplja, obrađuje, čuva i prezentira pokretna kulturna dobra, te promovira pojave i ličnosti značajne za kulturni prostor zavičaja i šire.

Među takve znamenite ličnosti spadaju i braća Kulenović; akademski slikar Muhamed, književnik i akademik Skender i sportista Muzafer, koji su svojim revolucionarnim i antifašističkim djelovanjem i svojom umjetničkom zaostavštinom zadužili kulturnu javnost. Njihova uloga je prepoznata u kulturnom naslijeđu Bosne i Hercegovine, ali je danas u javnom prostoru njihov značaj ostao potpuno zanemaren. Pa i u samom Travniku gdje su braća Kulenović proveli jedan dio svog života, zatomljena je svaka uspomena na njih. Ulica u kojoj je porodica Kulenović živjela nekada je nosila naziv Braća Kulenović. Vraćanjem starih naziva ulica u kulturno-historijskoj zoni Travnika 1995. godine, ulica Braće Kulenović je ponovo dobila staro ime Varoš.

Ukinuta su i imena nekih ustanova sa tim nazivom, kao što je Dječije obdanište i Amatersko pozorište, tako da se u Travniku izgubio svaki trag koji bi podsjećao na Kulenoviće: Muhameda, Skendera, Muzafera i sestru Ćamku, koji su kao predratni komunisti i borci za ideale jednakosti i socijalne pravde, žrtvovali život i slobodu.

Na tom putu Muhamedu i Muzaferu je oduzet život, a Skender, koji je kao književnik u poslijeratnoj Jugoslaviji uspio ostvariti vrhunsko umjetničko djelo, nije naišao na razumijevanje sredine u kojoj je živio. Doživjevši svakojake političke pritiske i podmetanja, svoje posljednje godine proživio je razočaran i sa gorčinom u srcu.

Hommage braći Kulenović

Istražujući biografiju Muhameda Kulenovića i mapirajući mjesta gdje se sve nalaze njegova djela, stvoreni su uslovi da se taj posao kruniše stalnom izložbenom postavkom Muhamedovih slika iz fundusa Umjetničke zbirke Zavičajnog muzeja Travnik i pratećom monografijom o ovome umjetniku. Na žalost, još nije moguće u potpunosti realizirati tu ideju. Očekivani prostor buduće Gradske galerije u zgradi nekadašnjeg Vatrogasnog doma, gdje je

između ostalog planirano postaviti i stalnu izložbu slika Muhameda Kulenovića, još uvijek nije realiziran.

Svjesni činjenice da su već stasale generacije koje ne znaju ništa o braći Kulenović, odlučili smo ne čekati idealne okolnosti, već ovdje i sada, privremeno predstaviti Muhamedovu umjetničku ostavštinu i u okviru jednog šireg projekta, skrenuti pažnju i na druge članove porodice Kulenović, koji su paradigma antifašističkog djelovanja jedne intelektualne i umjetničke elite, što danas, u vrijeme ponovnog buđenja fašističke ideologije treba biti podsjetnik i opomena, ne samo u lokalnim okvirima već i na univerzalnoj civilizacijskoj ravni.

Na tragu te namjere pokrenut je autorski projekat pod nazivom „Umjetnošću i sportom protiv totalitarizma: braća Kulenović u borbi protiv fašizma“, koji uz podršku The Headly Trust fondacije i Mreže balkanskih muzeja, realiziraju kustos Fatima Maslić, voditeljica Umjetničke zbirke i doc. dr. Dženan Dautović, voditelj Historijske zbirke Zavičajnog muzeja Travnik.

Projekat je realiziran u okviru kulturne manifestacije „Andrićevi dani 2020”.

Sastoji se od postavljanja spomen ploče braći Kulenović u ulici Varoš, gdje je porodica Kulenović nekada živjela. Ploča je rad travničkog umjetnika Edina Škulja.

U Zavičajnom muzeju Travnik predstavljena je izložba slika Muhameda Kulenovića iz fundusa Umjetničke zbirke Muzeja i održano je stručno predavanje na temu „Porodica Kulenović-ogledalo epoha“.

Planirano je sa ovim programom gostovati u Bosanskom Petrovcu, rodnom mjestu Kulenovića, a nakon toga i na drugim mjestima u Bosni i Hercegovini.

Na ovaj način želimo načiniti hommage braći Kulenović i na svjetlo dana iz anonimnosti iznijeti imena Muhameda, Skendera i Muzafera, znamenitih ličnosti koje trebaju dobiti svoje zaslužno mjesto u javnom i kulturnom prostoru Travnika i Bosne i Hercegovine.

Dženan Dautović

PORODICA KULENOVIĆ
OGLEDALO EPOHA

Nastanak begovata jedna je od specifičnosti bosanske historije u okviru Osmanskog carstva. Počivala je na posebnoj privilegiji odžakluk timara – nasljednom uživanju zemljišnih posjeda i pojavi kapetanija – utvrđenja duž granice Bosanskog ejaleta sa Mletačkom republikom i Habsburškim carstvom. Iskoristivši pogodnosti ove dvije institucije i geostrateški položaj na granici sa neprijateljem, udaljeni od centralne moći, u Bosni se tokom 17. i 18. stoljeća počeo pojavljivati sve veći broj moćnih begovskih porodica, koje su predstavljale izuzetno važan i jako dinamičan segment tadašnjeg bosanskog društva i pod čijom kontrolom se našao najveći dio obradivih površina i prirodnih bogatstava zemlje. Taj rast begovskih porodica trajao je do polovine 19. stoljeća, da bi tada pretrpio veliki udar uslijed akcije Omer-paše Latasa, koji je vojnom silom znatno smanjio njihove ovlasti, a brojne i uništio ili protjerao. Ipak, pravi sumrak bosanskog begovata počinje smjenom gospodara na ovom prostoru, tj. prestankom osmanske vlasti 1878. godine. Tokom austrougarske vladavine započeo je proces izuzimanja begovskog vlasništva nad zemljom i njenog dijeljenja seljacima koji su je obrađivali, a svoj vrhunac je doživio u vremenu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kada su brojne, do tada jako bogate begovske porodice, gotovo preko noći ostale bez sredstava za život.

Jedna od takvih tipičnih begovskih porodica bili su i Kulenovići, za koje Husnija Kamberović u svojoj monografiji o begovskim posjedima kaže da su bili „ne samo jedna od najrazgranatijih begovskih porodica u Bosanskoj Krajini, ... nego i u cijeloj Bosni i Hercegovini",[1] a zatim citira Kostu Hörmanna koji je napisao: „ova porodica je kroz zadnjih dvesta godina turske vlasti stvarno upravljala ovim krajevima. Zvanični predstavnici turske uprave ostajali su uvek u zasenku naprama moći Kulenovića".[2] Prema tradiciji, ova porodica je u Bosnu došla sa prostora Udbine u Liki, nakon gubitka ogromne količine teritorija koje su Osmansko carstvo i Bosanski ejalet pretrpili u toku i po okončanju Velikog bečkog rata (1683-1699). Po dolasku na područje današnje Bosanske krajine, Kulenovići su radi smještaja svoje porodice i brojnih ljudi koji su izbjegli zajedno sa njima, podigli dva grada – Džisri Kebir i Petrovac, današnji Kulen Vakuf i Bosanski Petrovac.[3]

1 Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918.*¸ Naučnoistraživački institut Ibn Sina, Sarajevo 2005, 398.

2 Kosta Hörmann, *Narodne pjesme Bošnjaka u Bosni i Hercegovini,* vol. II, Preporod, Sarajevo 1996., 739.

3 Mirza Hasan Ćeman, „Urbane intervencije osmanske vlasti na području zapadne Bosne i pitanje osnivanja naselja Bosanski Petrovac", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 40 (2011): 163-215.

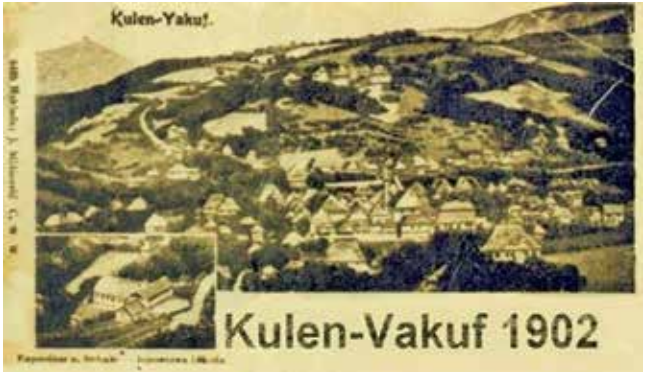

Kulen Vakuf i Bosanski Petrovac početkom 20. st.

Tako su Kulenovići nastavili da participiraju u političkom životu Bosanskog ejaleta, naselivši svoje ogranke do Bihaća, Bosanske Krupe, Ključa, Glamoča, Prijedora i Travnika. Travnički se Kulenovići u grad doseljavaju krajem 18. stoljeća, upravo iz Kulen Vakufa i Petrovca, te su uskoro postali važan segment travničkog begovata.[4] Najznačajnije ličnosti ovog ogranka porodice bili su: Hasan-beg Kulenović, Derviš-beg Kulenović, Ahmed-beg Kulenović, Ibrahim-beg Kulenović i drugi. Ipak, prvi u izvorima zabilježeni susret porodice Kulenovića sa Travnikom nije bio prijatan. Naime, Salih-paša Kulenović, kapetan Bihaćke kapetanije bio je ratoboran i slabo vjeran vlastima, pa ga je vezir Abdulah-paša Muhsinzade dao pogubiti 13. juna 1722. godine. Njegov nišan je najstariji sačuvani nadgrobni spomenik u haremu Jeni džamije. Tačno jedno stoljeće nakon njega, na isti način je skončao i Mustafa-beg Kulenović Bajbut, naredbom Ali Dželaluddin-paše, te je također pokopan na istom mezarju.[5]

Ipak, ogranak begovske porodice Kulenović koji nas

4 Hamdija Kreševljaković, Derviš M. Korkut; *Travnik u prošlosti, 1464-1878 (Naročito kao glavni grad Bosne 1699-1850)*, Zavičajni muzej Travnik, Travnik, 1961, 34.

5 Kreševljaković - Korkut; *Travnik u prošlosti*, 109; Mihovil Mandić, *Vezirski grad Travnik nekada i sada*, Zagreb 1931, 49; Mehmed Mujezinović, „Turski natpisi u Travniku i okolini", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 16-17 (1969): 227-229, 262-263.

Jeni džamija Travnik

najviše zanima ovim povodom, jesu Alikapetanovići koji su posjedovali preko 10.000 dunuma zemlje i 180 kmetskih selišta u okolini Bosanskog Petrovca. Najstarija poznata ličnost ove porodice bio je hadži Derviš-beg Kulenović, koji je imao više djece, a nama je najznačajniji Skender-beg Kulenović, gradonačelnik Bosanskog Petrovca u vrijeme austrougarske vlasti (umro u Istanbulu 1907. godine), ali ujedno i vođa opozicije prema novim vlastima. On je imao sinove Saliha, Mehmedaliju, Derviša i Hamdiju, te kćerke Azizu i Nuru. Salih-beg Kulenović se oženio sa Hanifom iz travničke begovske porodice Gluhbegović. Salih-beg se (neuspješno) bavio trgovinom,[6] no, porodica je uglavnom lagodno živjela od prihoda sa svojih posjeda, a uskoro se i povećala rođenjem sinova Muhameda, Skendera, Muzafera i kćerke Ćamke. Tako smo došli do glavnih likova ove izložbe i uopće projekta „Umjetnošću i sportom protiv

6 Historijski arhiv Zavičajnog muzeja Travnik (dalje: HAZMT), fond: Zaostavština porodice Kulenović, serija: *Korespondencija – Poljska pisma*: pismo Muhameda Salihu Kulenoviću (14. 11. 1929): „Ti, oče, trguješ – to veoma dobro, ali i neopasno, jer nemaš one lukave trgovačke opreznosti kao stric Mehmed-Alija. U Petrovcu, u koliko mogu pamtiti sada, nisi umjeo dobro trgovati. Dućan bio je prepunjen robom, koja se malo prodaje i koja mali profit daje. (...) Prije svega nije onda bilo u Tebe umjerenosti i zdrave kalkulacije. Sad, uvjeren sam, sve se proinačilo i biti će sasma dobro. Iz malih početaka mogu biti velike stvari. Želimo Ti veliku trgovačku sreću i budućnost u tome pogledu".

totalitarizama: braća Kulenović u borbi protiv fašizma".[7] Sva tri brata su se rodili u Bosanskom Petrovcu, no, tu su im se nakratko i razišli putevi. Najstariji Muhamed je pobjegao od kuće na studij slikarstva u Poljsku, dok je ostatak porodice zahvatio najjači udar agrarne reforme, kojom je begovima izuzeta zemlja i predana kmetovima koji su je do tada obrađivali, osim jednog šumarka.[8]

Muhamed je kao najstariji sin bio predodređen da oca naslijedi u vođenju porodice, međutim, on je u mladosti otkrio likovni talenat, te ubrzo došao pod pasku Jovana Bijelića (1886-1964.), također rođenog Petrovčanina, tačnije iz sela Kolunići, koji ga je podržao u nastojanju da slijedi svoj životni san. Tako je Muhamed, još uvijek maloljetan, 1917. godine pobjegao iz porodične kuće, pa i iz Bosne, te se našao u Poljskoj, na studiju slikarstva na Akademiji likovnih umjetnosti u Krakowu, koju je završio u klasi profesora Stanislawa Weissa, te tako postao prvi

7 Ovaj projekat je jedan od dva projekta muzeja iz šire regije koje je Balkan Museum Network u suradnji sa Headley Trust fondacijom iz Velike Britanije odlučilo da podrži 2020. godine.

8 HAZMT, Poljska pisma: pismo Skendera Muhamedu Kulenoviću (5. 7. 1927.): „... Ti sigurno slutiš, u kojem smo mi stanju. Ako niko, ono smo bar mi osjetili istinu Gundulićevih stihova: - Kolo sreće uokoli; Vrteći se ne prestaje; Ko bi gori, eto ga doli; a ko doli, gori ustaje – To je divno brate! Mi smo ti sada „doli". Doselilo se ovamo u Travnik, da se nas iškola (što se već na hiljadu kojekakovih molba naglašivalo) i da se izbjegne onom napadanju kmetova (jer je oca jednom dočeko seljak golim nožem). Doselilo se ovamo ludo. I ovdje se osjetila, i upravo snažno ocrtala, moralna vrijednost Islama: pustili smo se Sudbi, brate, nek nas nosi. A ona nas je donijela gotovo u potpunu materijalnu propast. Jer smo bili kukavice, mrcine, lijenčine, pristalice Islama, a protivnici i najprimitvnijeg razmišljanja. Pet godina sjedimo u tuđoj kući, i pet godina ne plaćamo kirije. A sad je došla pljenidba, ali manja nego ona, što se odigrala prije 3 godine: da odnese i ono, što je iza prve ostalo. Ne straši se, junače, od onog što ću dalje pripovijedati. Od koliko smo mi puta legli bez večere, s nesvješću hodili bez ručka. Živi se teško, mučno, krvavo. I kolika je u ovome očeva nemoć, ja se čudom čudim, kako ovaj ojađeni život odjedamput ne presahne. Bog nas čuva. Hvala mu beskrajno, kad se od njega i nadati možemo. Kroz svu bijedu mi se ipak ogorčeno borimo sa životom. I sve mu više postavljamo žrtve: majka je blijeda kao smrt, otac gotovo slomljen tjelesno i duševno. Samo se čeka na jedan radikalan preporod od Boga. To je najljepša nada svijeta, ali se ona obično ispunja, kad se je već duša odijelila od tijela". *Ibidem*, pismo Muhameda Hanifi Kulenović (29. 1. 1930.): „I eto Iskender mi piše prošle godine ovako, kao grom udari ta vijest: „O našem životu ne bi niko znao bolje govoriti nego ja. Boli, koje smo ovih godina pretrpjeli, tako su velike, da ih ni tebi, ni sebi ne bih poželio. Ja bih si radije sam oduzeo život, nego životario u misli, da moj budući život neće značiti ništa drugo, doli produženje dosadašnjeg života. Tatina je glava visjela na dlaci i malo da ga jedan bivši kmet, podgovoren od čaršije, nije ubio. Pomisli, tri godine nismo plaćali kirije. Policijski smo bili izbačeni na ulicu. Živjeli smo od šljiva u bašti. Kako nam je bilo, to samo Bog jedini zna, koji je to bezglasno gledao, i mi, koji smo to bezglasno trpjeli. Preuzeo sam da instruišem slabe đake i eto tako ostadošmo živi. Nema druge, nego da se strpimo, dok Bog ne providi".

akademski slikar koji dolazi iz bosanskohercegovačkog muslimanskog miljea.[9] Nakon završetka Akademije, radio je kao profesor crtanja u Lublinu, Lubartowu, Čehanovu i Žerardovu. U Poljskoj se upoznao i sa idejama revolucionarne komunističke stranke, koje je brzo prihvatio, te se uključio u javno djelovanje. Prilikom jednog takvog skupa upoznao je i svoju buduću suprugu Karolinu. Bračni par je stanovao u Lubartovu u ulici Lubelska 38, gdje su im se rodile kćerke Kamila (1927.) i Džena (1930.). Nakon što je uskoro izgubio pravo da predaje u školama, zbog neposjedovanja poljskog državljanstva, Muhamed je prevodio razna jugoslavenska književna djela na poljski jezik i tako zarađivao novac za preživljavanje.[10]

S druge strane, ostatak porodice je prolazio kroz jako teška iskušenja. Gubitak svih dobara prisilio je Kulenoviće da se presele u Travnik, rodno mjesto Salih-begove supruge Hanife, gdje su najprije bili smješteni u ulici Fatmić, na broju 12, drugi sprat, u neprimjerenim uslovima za bilo koje ljudsko biće, a kamoli begovsku porodicu naviklu na udobniji život. Situacija se malo popravila kada su se preselili u ulicu Kahvica na broj 1, a zatim i u obližnju Varoš na broj 36, da bi porodici laknulo kada je uspjela da proda jedini dio zemlje u okolini Petrovca, mali šumarak, te dobije dovoljno novca da kupi sebi kuću u istoj, najstarijoj travničkoj ulici, sada na broju 48. Tako se ovaj ogranak Kulenovića našao u neposrednoj blizini dvojice kapetana koji su svoj posljednji boravak pronašli u mezarju Jeni džamije. Djeca su krenula u škole, Ćamka u srednju djevojačku školu, a Skender u poznatu Veliku nadbiskupsku gimnaziju, gdje je prepoznata njegova iznimna inteligencija, pa je ostao poznat kao jedan od najuspješnijih učenika ove jako cijenjene obrazovne ustanove.[11]

U ovim gimnazijskim danima, Skender je otkrio i svoj talenat za pisanu riječ, te tada piše prvi sonet „Ocvale primule" (1927.), o kojoj u pismu bratu Muhamedu piše slijedeće:

9 Fatima Maslić, „Muhamed Kulenović", *Divan* 28-29 (1995): 18-21.

10 HAZMT, *Poljska pisma*: pismo Muhameda Kulenovića ocu Salihu, (7. 7. 1931): „Dragi, puno željeni Oče! Zdrav sam. Ne brini se odviše za moj hal. Prije svega, ako mi hoćeš pomoći, pošalji mi odmah slijedeće knjige, koje prevodim na poljski: 1.) „Pop Ćira i pop Spira" St. Sremca, 2.) „Nečista krv" Stankovića, 3.) „Hrvatski bog Mars" M. Krleže. Taj rad će mi donijeti potrebni spasonosni novac. Ništa više pisati mi nije slobodno i ne mogu. Još 2-3 mjeseca moramo biti strpljivi, a sve će se srediti".

11 „Vidjeli smo i Nazifova brata Ferida, ali nas je zanimalo tko je onaj s kojim profesori "divane" sad latinski, sad grčki, sad francuski. Naša se znatiželja zadovolji. Netko sazna i priopći: To je Skender Kulenović, najbolji medu svima. Gledao sam Skendera, pokoji puta i čuo mu glas. Vele, pomaže drugovima u učenju, instruira one slabije... Ponešto smo saznali o rodnom Petrovcu, i bratu Muhamedu, študentu slikarske akademije u Krakovu, poslije junaku Kerestinca i žrtvi fašizma.", Tono Čolić, „Uspomene i susreti sa Skenderom", *Divan* 9 (1993), 11.

Travničke adrese Kulenovića

„Rekoh, ja sam nježna maslina, na koju život silno reagira. I ovu ja, reakciju moram nekako izraziti, „jer bi srce prepuknulo". Zato su u mene već počeli nicati – stihovi. Da! Ti si to izražavao kistom, a ja evo stihom. I uspjeti ću, hej! Nemam božanstvene lire, ali imam liru, koja je lira samo moje duše, koja je vjeran odraz moje duše".[12]

U međuvremenu, Muhamedove aktivnosti na polju populariziranja komunističke ideologije se nisu svidjele vlastima, te je najprije, u periodu maj 1931 – oktobar 1932. proveo sedamnaest mjeseci u zatvoru, da bi uskoro bio protjeran iz Poljske i primoran da se sa porodicom vrati u Bosnu, tačnije kod roditelja u Travnik.[13] Tada započinje drugi dio Muhamedovog života, kada je zarađivao slikanjem portreta uglednih Travničana, podučavanjem u školama i drugim ustanovama, izlaganjem na izložbama (poput II Jesenje izložbe likovnih umjetnika Drinske banovine iz oktobra 1933). Ipak, većinu svog vremena je provodio na uspostavljanju lokalne ćelije Komunističke partije u Travniku, čije je djelovanje bilo zabranjeno u Kraljevini Jugoslaviji, čemu se doskočilo početkom 1938. godine kada su komunisti, većinom Muslimani iz Travnika, kroz rad tzv. „lijevog" krila Hrvatske seljačke stranke u Travniku, uspjeli da razviju svoju aktivnost. Muhamed je uspio u svojoj konačnoj namjeri, pa je oktobra 1939. godine formiran Mjesni komitet KPJ, a on bio postavljen za njegovog rukovodioca, tj. prvog sekretara.[14] Radilo se mnogo, ali i bez opreza i sa prilično naivnim pristupom. Organizirao je Muhamed pozorišne predstave sa socijalnom tematikom, slikao i takve slike, agitirao među narodom, aktivno i neskriveno. Skender je u međuvremenu otišao u Zagreb na studij prava. Pod jakim uticajem starijeg brata, kojeg je jako cijenio, ali i radničko-socijalističkog pokreta u Zagrebu, naročito pisanja Miroslava Krleže, Skender je zdušno prišao uz ideju komunizma, pa je ušao u zagrebačku jedinicu KPJ, a prilikom posjeta Travniku, Muhamedu je pomagao u pripremama predsta-

12 HAZMT, *Poljska pisma*: pismo Skendera Muhamedu Kulenoviću (5. 7. 1927.).

13 HAZMT, *Poljska pisma*: pismo Muhameda Salihu Kulenoviću (19. 10. 1932.): „Dragi Oče. Kako sam proricao, tako se je dogodilo: 11. X. 1932, sud me je oslobodio – istog dana sam pušten iz zatvora. Sada boravim u Lubartovu kod žene i djece. Sada mogu zvati debeloga pulgerskog boga da me osveti, ali manimo šalu, mogu dapače tužiti vladu, da mi novčano naknadi vrijeme zatvora. Ali u današnjim prilikama trebalo bi mi još 100 godina živjeti i imati čitav jedan imetak, da takvu parnicu sa uspjehom svršim. Žena i djeca su zdravo. Ponosan sam da je žena junački i pošteno djecu mi i sebe sačuvala. To je bio tegoban i najopasniji njezin ispit sa vrlo dobrim uspjehom. Također Tebi hvala neizmjerna za novčanu pomoć ženi. Platio sam velike novčane dugove, pa ću sigurno i taj dug svojevremeno platiti sa ostalom pozajmljenom mi sumom".

14 Ćamil Kazazović, *Travnik u Narodnooslobodilačkom ratu*, Travnik 1969, 28.

Muhamed Kulenović sa suprugom Karolinom (r. Rachinsky) i kćerkom Kamilom

va i drugih agitacijskih priredbi.[15] Iz ovog perioda, tačnije ljeta 1940. godine, potječe i još uvijek do kraja nerazjašnjena kontroverza zbog koje je Muhamed uklonjen sa mjesta sekretara travničke organizacije, a i Skender sam je imao određenih problema u Zagrebu. Najmlađi brat Muzafer je u ovo vrijeme sigurno pomagao Muhamedu u njegovim aktivnostima, a ostao je zapamćen kao jako talentiran nogometaš, član ŠK „Sloga" iz Travnika. Izbijanje Drugog svjetskog rata, na ovim prostorima je dovelo do izlaska iz tame posebnih demona, do tada zabranjenog terorističkog pokreta ustaša, koji su, uz dozvolu nacističke Njemačke, formirali novu državu na ovim prostorima – Nezavisnu Državu Hrvatsku. Rat je trojicu braće zatekao na raznim stranama – Muhamed je bio u Travniku, koji je proglašen za sjedište novoformirane župe Lašva-Glaž, Skender je bio na studiju u Zagrebu, samom sjedištu NDH, dok je Muzafer neposredno prije rata preselio u Beograd, također radi studija na Pravnom fakultetu, Beograd u kome je vladala pronacistička uprava Milana Nedića.[16] Nisu dugo ustaške

15 Time je Skender ispunio obećanje dato Muhamedu dok je ovaj još boravio u Poljskoj: „Mi se moramo sjediniti. Dođi, brate, da radimo za dobro ove naše otadžbine. Njoj mnogo treba. A mi ćemo uživati u tomu, kad budemo svijesni toga, da joj dobro činimo. Dođi, brate, ovamo, gdje se tako izrazito ograničio [nečitko] pa viši boj – i proslavi se." HAZMT, *Poljska pisma*: pismo Skendera Muhamedu Kulenoviću (5. 7. 1927.).

16 U Srbiji je početkom trećeg desetljeća 21. stoljeća, po svim uzusi-

Ekipa ŠK "Sloga" Travnik, Muzafer Kulenović peti slijeva

vlasti u Travniku čekale da započnu sa progonom tri društvene grupe koje su proskribirane kao državni neprijatelji: Jevreje, Srbe i komuniste. Dobro se znalo ko su vođe među travničkim komunistima, uostalom, oni su ranije svoje letke potpisivali ličnim imenima, pa je 30. aprila 1941. godine, u 19:00 sati pokrenuta akcija hapšenja vrha Mjesnog komiteta, a među prvima je uhapšen i Muhamed Kulenović.[17] Odvedeni su u zatvor Kerestinec, luksuzni dvorac u blizini Zagreba, što je nekim od uhapšenih komunista sigurno imalo i pozitivno simbolično značenje, budući je okolina tog dvorca bila poprište jedne od odlučujućih bitaka u Seljačkoj buni Matije Gupca iz 1573. godine. Vjerovatno su zatočenici u tom zatvoru očekivali sličan tretman kakav su imali u ranijim godinama, nekoliko mjeseci ili godina pritvora, pa su se upuštali i u niz slobodnih aktivnosti. Muhamed je, između ostalog, na svoj karakterističan način, crtao portrete sudrugova u zatvoru, od kojih mnogi nažalost nisu sačuvani. Međutim, ono što nisu znali jeste da su ustaške vlasti tom zatvoru namjenile ulogu sabirnog centra svojih političkih neprijatelja, kojih se trebalo trajno riješiti, nije se slutila razina zla koju su nove fašističke ideologije sa sobom donijele. Tek kada su počele prve likvidacije, svima je postalo jasno u kakvom su se problemu našli, pa su zatvorenici počeli da dogovaraju i pripremaju bijeg. On je i realiziran u noći između 13. i 14. jula 1941. godine, kada je veliki broj zatvorenika napao stražare, savladao ih i probio se iz zatvora. Među bjeguncima našli su se i svi uhapšeni Travničani: Muhamed Kulenović, Taib Dautović, Izet Sujoldžić, Petar Božić, Slavko Gavrančić, Uri Šnetrpel, Abid Lolić i Hamid Begovac. Žandarmerijske snage su bjegunce susti-

ma negativnog historijskog revizionizma, ratni zločinac Milan Nedić i zvanično, sudski rehabilitovan. O tome pogledati više u tekstu: Milivoj Bešlin, „Društvena rehabilitacija Milana Nedića i srpske kolaboracije već je izvršena", antenam.net (27.03.2020.).

17 Ć. Kazazović, *Travnik u NOR-u*, 46.

Muzafer Kulenović

gle kod Stupničke šume, gdje se odigrala prava mala bitka u kojoj većinom nenaoružani zatvorenici nisu imali velikih šansi. Od Travničana, samo su Lolić i Begovac preživjeli i uspjeli pobjeći nazad u Travnik, dok su ostali, među kojima i najstariji brat Kulenović, akademski slikar Muhamed, bili likvidirani na licu mjesta.[18] Nemamo sačuvane podatke kako je Muhamedova smrt uticala na njegovu braću.

Muzafer je u to vrijeme bio u Beogradu, gdje se uskoro uključio u rad pokreta otpora, koji je imao ulogu da sabotira i pravi probleme pronacističkim vlastima, te da ostvaruje kontakte sa partizanskim odredima, koji su se već počeli formirati u planinskim predjelima zemlje. Muzaferova aktivnost je pala u oči policije nakon zarobljavanja i prisiljavanja jednog od ilegalaca da oda svoje saučesnike. Nekako saznavši da je otkriven, najmlađi Kulenović je pobjegao iz stana u kojem je živio, te je nastavio svoju aktivnost, povezujući partizanski Kosmajski odred sa Beogradom. Ipak, 15. novembra 1942. godine bio je u slučajnom pretresu uhvaćen sa lažnom iskaznicom na ime Dušan Popović i sa ukoričenom legitimacijom za povlaštenu vožnju javnim saobraćajem, koju je nabavio dok je radio u Direkciji državnih željeznica. Saslušanje je obavljeno 12. decembra 1942. godine, nakon čega je određeno da se Muzafer Kulenović „stavi u koncentracioni logor u Banjici kao štetan po javnu bezbednost i mir u zemlji, s tim da u Logoru ostane do daljnje naredbe kao krivac kategorije I".[19] Naravno, nije bilo govora o ostanku u logoru, te su Muzafera, gotovo odmah po dolasku u Banjicu strijeljali. Svakako vrijedi na ovom

18 Ć. Kazazović, *Travnik u NOR-u*, 50-54.

19 HAZMT, fond: Zaostavština porodice Kulenović, serija: *dokumenta*: Rješenje Uprave grada Beograda o kazni za Muzafera Kulenovića (12. 12. 1942.).

Falsifikovani dokumenti koje je koristio Muzafer Kulenović

mjestu ponoviti riječi koje je o Muzaferu napisala Vera Crvenčanin, supruga Skendera Kulenovića: „Историја Музафера Куленовића мора овде бити изнета. Дуг је то према њему, али и према Скендеру (...) И Музафер је увек у сенци. Мухамед, сликар и партијски снажна личност, Скендер песник и све што нам је познато, а Музафер – трећи брат. А каква је то сјајна личност, за себе, и другачија, можда и најсрчанија од тројице браће, а трагична судбина ништа мања од Мухамедове“.[20] Skender je za dlaku izbjegao sudbinu svoje braće. U prvim mjesecima Drugog svjetskog rata, ostao je u Zagrebu i radio u ilegalnoj redakciji časopisa ''Vjesnik'', no, kada je postalo preopasno da se zadržava u glavnom gradu NDH, Skender je pametno, i u posljednji čas, odlučio da se povuče na slobodnu teritoriju rodne Bosanske Krajine.[21] Iskustva partizanske borbe, žrtava koje je narod podnio, te brojnih zločina koje su počinile neprijateljske okupatorske i

20 Вера Црвенчанин, *Скендерова трајања*, Књижевне новине, Београд 1988, 184. U pasusima koji su uslijedili, Vera je iznijela i jake indicije da je netom prije Muzaferovog hapšenja, izdata naredba iz Kosmajskog odreda o njegovoj likvidaciji, zbog opasnosti da će nakon sve izvjesnijeg hapšenja odati druge ilegalce. Iz ispisa Muzaferovog saslušanja u policijskoj stanici vidljivo je da nikoga nije odao i da je herojski okončao život, pa je i ova epizoda još jedan pokazatelj lutanja u prvim godinama organizacije Narodnooslobodilačke borbe.

21 В. Црвенчанин, *Скендерова трајања*, 143-144.

domaće izdajničke jedinice, iz Skenderovog bića izvukle su njegova najpoznatija djela, vrhunce bosanskohercegovačke književnosti, poeme *Stojanka majka Knežopoljka*, *Ševa* i *Na pravi sam ti put majko iziš'o*.[22] Ove poeme, naročito *Stojanka Majka Knežopoljka* su imale izuzetno jak uticaj na borbenu pripravnost i moral partizanskih vojnika, pa su tako autoru gotovo instantno obezbijedile slavu i dobar status u društvu.[23] Učestvovao je Skender i u ratnim operacijama, no, njegov talenat i intelektualna snaga obezbijedili su mu daleko značajnije uloge. Bio je pokretač Centralne pozorišne grupe u BiH, član jedne od prvih redakcija *Oslobođenja*, kada je štamparija premještena iz istočne Bosne u Krajinu (zajedno sa Vilkom Vinterhalterom, Milanom Gavrićem i Brankom Ćopićem), učesnik Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću novembra 1942., specijalni izaslanik Narodnooslobodilačke vojske u pregovorima sa Huskom

Skender Kulenović nad svojim rukopisom

Miljkovićem, a prilikom prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, 25-26. novembra 1943. godine, kao delegat iz Travnika, bio je postavljen za jednog od dva sekretara.[24] U postratnom periodu, Skender je nastavio da radi ono što je znao najbolje. Pisao je romane, eseje, drame i sonete, a njegov sveukupni opus ga lansira u sami vrh historije bosanskohercegovačke književnosti, rame uz rame sa Andrićem ili Selimovićem. Međutim, daleko da je Skenderov život bio lagodan u novoizgrađenom socijalističkom društvu

22 Sam Skender je taj poriv nazvao „naponom, koji je morao da iz njega izađe". Pogledati: „Pjesmama je prethodio neizdrživ napon u meni", *Oslobođenje*, (25. 1. 2018.).

23 „Одмах осјетих да се Бранко [Ћорић ор. а.] другачије рукује са мном него онда у Бенаковцу и да ме гледа обрадованим, али у исти мах неким нарочитим, као збуњеним погледом. Сви који су се затекли ту у штабу – нико ме не пита како сам се из Козаре повукао, ни како је тамо било, него ме тапшу, стишћу ми руку, хвале моју пјесму с неба па у ребра, а ја се осјећам као сеоска млада и примјећујем стално на мени онај исти поглед Бранка Ћопића, који ту једини шути", В. Црвенчанин, *Скендерова трајања*, 168.

24 *Zapisnik Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a*, (znaci.net/00001145_3.pdf)

u koje je i sam čvrsto vjerovao i za koje je krv prolijevao, naprotiv. Uočene negativne društvene pojave, gramzivost i tinjajući nacionalizam ispod socijalističke fasade, uspješno je razotkrivao u svojim dramama i komedijama, koje su završile na pozorišnim daskama. Konačno se plitka čaša strpljenja autoritativnih operativaca prelila, Skenderu su uskraćena životna primanja i pravo na rad, pa je porodica došla na sami rub egzistencije.[25] S vremenom se finansijska situacija velikog pisca donekle popravila, međutim, zdravlje je već bilo narušeno, pa nekoliko sretnih godina u Mostaru i Rovinju nisu mogle da poprave štetu. Srce jednog od najvećih pisaca sa ovih prostora prestalo je da kuca 25. januara 1978. godine u Beogradu, gdje je i sahranjen u Aleji zaslužnih građana. Pomislilo bi se da je tu bio i kraj Skenderovih sukoba sa različitim oblicima ideologija, međutim, Mojre su se još jednom žestoko poigrale sa nitima sudbine ovih prostora. Krvavi raspad Jugoslavije krajem prošlog stoljeća i pojava nacionalnih država imala je jak odjek i na razmišljanja o književnosti prethodnog perioda. Skender je u tim „promišljanjima" u rodnoj zemlji jako loše prošao. Naznaka onoga što će uslijediti mogla se pronaći u ratnom broju časopisa *Ljiljan*, u kojem je Zilhad Ključanin, u tekstu pod bezobraznim naslovom „Ni beg ni fukara", sa pozicije novonacionalnog pravednika probuđenog iz kriogenog sna, osuo paljbu po velikom piscu iz svih oružja, zamjerajući mu što je napisao Stojanku majku Knežopoljku, a ne „Fočanku majku muslimanku", što piše Pisma Jove Stanivuka „apoteozu vlaškom, geačkom, primitivnom srpskom jeziku", što je odselio u Beograd itd, itd.[26] To je bio samo početak procesa sistematskog ignorisanja Skenderovog djela, zbog grijeha komunističkog opredjeljenja, procesa koji je eskalirao činjenicom da studenti Odsjeka za komparativnu književnost na Filozofskom fakultetu u Sarajevu studij završavaju a da nisu pročitali niti jedno Skenderovo djelo.[27]

25 „У писму сестри, Скендер је отворен: Драга Ћамко. Примио сам твоје и мамино писмо. Последњих неколико мјесеци живио сам, вјеруј, све као у некој магли, и то што се нисам јавио никако није доказ да вас се нисам сјетио. Напротив. Да би то разумјела – а с тиме и многошта друго – ваља да ти кажем без устезања да живим у врло нервозним и страховито напрегнутим приликама. Једно су финансијске невоље – моји приходи данас, обзиром на страшну скупоћу, једва су довољни да покрију и оне најосновније, а нарочито дјечије потребе; и не бих се више усудио да себи постављам границе докле ће то трајати. Друго, немиран сам јер ми књига споро напредује, немам довољно времена за рад, преморен сам ...". В. Црвенчанин, *Скендерова трајања*, 448.

26 Zilhad Ključanin, „Ni beg ni fukara. Skender Kulenović i bosanski jezik", *Ljiljan* 43 (1993): 25.

27 Jasmin Agić, „U Sarajevu se plaše Skendera Kulenovića, komuniste i partizana", balkans.aljazeera.net/vijesti/u-sarajevuseplase-skendera-kulenovica-komuniste-i-partizana (25. 1. 2018.)

U zaključnom osvrtu treba istaknuti da se kroz sudbinu braće Kulenović zrcale sve tragedije koje su različiti *-izmi* i različite ideologije donijele ovim prostorima. Muhamedova i Muzaferova žrtva u borbi protiv najstrašnijeg od neprijatelja – fašističke ideologije, dala je inspiraciju i snagu koje su Skenderu bile potrebne da silinom svog talenta nadvlada tog protivnika, izbori se sa nedaćama komunističkog apsolutizma, te na kraju se pokaže i iz groba većim od novokomponovanih nacionalizama. Iza Skendera i Muhameda ostaju njihove pjesme i slike da svojim postojanjem prkose pojavama bilo kojeg od nabrojanih zala, upravo kao i sjećanje na mladost, lojalnost i snagu Muzafera, izgrađene kroz bavljenje sportom i zdravim životom. Braća Kulenović svijetle su tačke bosanskohercegovačke povijesti, a njihova porodica ogledni primjer sudbine ovih prostora.

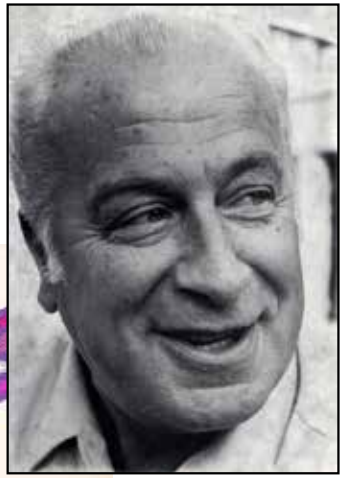

Fatima Maslić

MUHAMED KULENOVIĆ, REVOLUCIONAR I SLIKAR

Školovanje i studij na Akademiji likovnih umjetnosti u Krakovu

Muhamed je bio najstarije dijete u porodici Kulenović. Rođen je 4. januara 1902. godine u Bosanskom Petrovcu od oca Saliha, veleposjednika i majke Hanife, rođene Gluhbegović iz Travnika. Prema pismenoj izjavi Salih-bega, datoj Umjetničkoj galeriji Bosne i Hercegovine 1951. godine, Muhamed je niže razrede gimnazije pohađao u Banja Luci, a više u Bihaću. U Bihaću je kraće vrijeme stanovao kod Jovana Bijelića, očevog dobrog poznanika, koji je u to vrijeme predavao crtanje na bihaćkoj gimnaziji. Utjecaj ovoga profesora, koji će izrasti među najznačajnije bosanskohercegovačke i jugoslavenske slikare, biti će presudan za Muhameda. On je potvrdio njegov nesumnjiv talenat i vjerovatno mu je pomogao da se upiše na Akademiju likovnih umjetnosti u Krakovu na kojoj je nekoliko godina ranije i sam studirao slikarstvo. Svjestan da se otac neće složiti sa njegovom odlukom, Muhamed bez znanja roditelja odlazi u Krakov i 1917. godine se upisuje na Akademiju. Studira u klasi profesora Stanislava Weissa.

Krakovska Akademija je u to vrijeme slovila kao napredna, profesori su budno pratili dešavanja u drugim evropskim metropolama, posebno umjetnička zbivanja u Parizu. Studenti su pored klasičnog akademizma, bili veoma dobro upoznati sa modernim tokovima i utjecajima secesije, impresionizma, nabista, Sezana.

Nakon završenih studija Muhamed se aktivno uključuje u društveni i kulturni život sredine. Radi kao profesor crtanja u gimnazijama u Lublinu, Lubartovu, Čehanovu, Žerardovu. Dobro mu idu jezici. Služi se francuskim, poljskim, ruskim i njemačkim jezikom. Bavi se prevodilačkim radom. Od Skendera traži da mu šalje aktualne novine, ali i Krležin „Hrvatski bog Mars“, „Grozdanin Kikot“ Hamza Hume, koje želi prevesti na poljski jezik, kao i „Hasanaginicu“. Od oca traži da mu hitno pošalje “Pop Ćiru i Pop Spiru” Stevana Sremca, roman koji je uspio prevesti na poljski jezik. I sam piše tekstove o umjetnosti.

U Lubartovu se bavi pozorišnim radom. U kulturnim krugovima upoznaje svoju buduću suprugu Karolinu Račinski, nastavnicu muzike. Uskoro se vjenčaju. Godine 1927. dobivaju kćerku Kamilu, a 1930. godine na svijet dolazi Džena. Muhamed često mijenja mjesto boravka, jer je već eksponiran kao ljevičar, zbog čega biva proganjan, hapšen i zatvaran. Uhapšen je 1927. godine i osuđen na 3 godine zatvora. U Lublinu je odležao 17 mjeseci.

Po izlasku na slobodu uspijeva napustiti Poljsku i

Muhamed Kulenović sa kćerkom Kamilom

početkom 1933. godine sa porodicom dolazi u Travnik.

Nije poznato na koji je način Muhamed financirao svoje školovanje, budući da nije primao nikakvu stipendiju. Iz jednog pisma upućenog ocu 1921. godine iz Lubartova vidimo da je na berzi izgubio veću sumu novaca.

Povratak u zemlju

Po dolasku u Travnik Muhamed sa porodicom neko vrijeme živi kod roditelja u ulici Varoš zajedno sa Skenderom, Ćamkom i Muzaferom. Njegovi roditelji su morali napustiti svoje imanje u Bosanskom Petrovcu koje im je oduzeto nakon provođenja agrarne reforme u Kraljevini SHS. Došavši u Travnik 1923. godine, rodno mjesto majke Hanife, porodica Kulenović nekoliko mjeseci stanuje najprije u Fatmiću, u kući Teskeredžića, zatim kao podstanari četiri godine žive na Kahvici na broju 1. Za oduzetu zemlju država je nekadašnjim vlasnicima izdavala obligacije, ali su one neredovno isplaćivane, tako da je porodica zapala u veliku neimaštinu. Tek kasnije kada Salih-beg konačno uspjeva prodati šumu koja mu je ostala u vlasništvu, kupuju kuću u ulici Varoš na broju 48, nakon čega se stanje mijenja na bolje.

Iz Muhamedove korespondencije sa bratom Skenderom, kao i sa ocem i majkom, vidi se u kakvoj su velikoj neimaštini živjeli tih godina Kulenovići, nekadašnji vele-

posjednici. Ništa drugačije nije bilo ni sa Muhamedovom porodicom koja je u Poljskoj u vrijeme velike ekonomske krize jedva uspijevala sastavljati kraj s krajem.

Nekada imućna porodica Kulenović, nakon provođenja agrarne reforme, preko noći je osiromašila. Situacija u kojoj su se našli utjecala je na životni put i opredjeljenje Muhameda, njegove sestre Ćamke (Kjamila), braće Skendera i Muzafera, da svoju budućnost vide u uspostavljenju drugačijeg, pravednijeg poretka koji će obespravljenima u toj siromašnoj Kraljevini Jugoslaviji povratiti dostojanstvo i normalan život.

Ne čudi da su se svi u porodici Kulenović, kao školovani i napredni intelektualci, posvetili borbi za pravedno društvo i prigrlili ideologiju komunizma. Na tom revolucionarnim putu život će izgubiti Muzafer, beogradski student prava i talentirani fudbaler, koga će nacisti strijeljati u Beogradu 1942. godine.

Muhamed, akademski slikar, bit će ubijen u noći između 13. i 14. jula 1941. godine u Stupničkoj šumi, prilikom bijega iz logora Kerestinec, gdje su ga, nakon hapšenja u Travniku, ustaše zatvorile sa grupom travničkih komunista.

Skender, student prava, ilegalac, partizan, vječnik ZAVNOBIH-a i Prvog zasjedanja AVNOJ-a, književnik, akademik, član Srpske akademije nauka i umjetnosti, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, čije djelo će se vinuti u sam vrh bosanskohercegovačke i jugoslavenske književnosti, proživjet će još tri decenije, ali će na svojoj koži pretrpjeti pritiske, poniženja i uvrede. Neposredno nakon rata beskompromisno je pokušavao ukazati na anomalije u političkim zbivanjima, a posebno na pritajeni nacionalizam, vizionarski veoma rano anticipirajući u svojim djelima („Djelidba“) događaje koji će se, na žalost, i obistiniti raspadom Jugoslavije, početkom devedestih godina prošlog stoljeća.

Muhamedova kćerka Kamila također će biti uhapšena kao skojevka 24. februara 1944. godine i zatvorena u Centralnom zatvoru Gestapoa u Sarajevu gdje će ostati do aprila 1945. godine. Tu se razboljela od tifusa. Bolest će joj na neki način spasiti život, budući da je bila osuđena na smrt.

Učešće u kulturnom životu zemlje

Po povratku iz Poljske Muhamed se odmah uključuje u kulturna zbivanja. Nastupa na II Jesenjoj izložbi likovnih umjetnika Drinske banovine organizirane u Narodnom pozorištu u Sarajevu oktobra 1933. godine, zajedno sa Danilom Kabiljom, Todorom Jankovićem, Đokom Mazalićem, Karlom Mijićem, Romanom Petrovićem, Mari-

Portret djevojke, ulje na platnu
(vlasnik Zoran Krilov, Zagreb)

nom Studinom, Sigom Sumerekerom, Petrom Šainom, Hinkom Lasom, Petrom Tješićem, Micom Todorović. Izlaže slijedeća djela: „Portret gospođe Crnadek“, “Portret gospođe M. (Makanac)”, “Podne na Čaršiji”, “Vitez, smrt, seljanka”, “Radnička penzija”, “Dječak i knjiga”, “L’art pour l‘art”, “Drug”, “Haso”, “Proleter”, “Morituri”. Nije navedeno kojom tehnikom su djela rađena, ali se pretpostavlja da je većinom bilo ulje na platnu.[28]

Također 1935. godine Muhamed u Sarajevu priređuje predavanja o umjetnosti, što će učiniti i naredne godine u Zagrebu. Ovo predavanje organizira Skender koji tada studira pravo na Zagrebačkom sveučilištu. Muhamed u Zagrebu ostaje nekoliko mjeseci i tu priliku koristi da slika. Nemamo saznanja šta je sve naslikao osim pretpostavke da je tada mogao nastati portret nepoznate djevojke, rađen tehnikom ulje na platnu, kojeg je 1992. godine, od nasljednika Ajše Hadžiomanov, otkupio Zoran Krilov, sin Muhamedove sestre Ćamke, koji živi u Zagrebu.

Iz teksta Muhamedovog predavanja pod nazivom “O vrijednosti i potrebi slika” održanog u izložbenom prostoru Cvijeta Zuzorić u Narodnom pozorištu u Sara-

28 Autor kataloga izložbe koji je potpisan pseudonimom Sigm. Steg, pita se povodom pojave socijalnih tema, koliko je uopće opravdano da slikarstvo služi kao sredstvo društvenim tendencijama. O izložbi je pisao i Jovan Kršić: „Jesenja izložba sarajevskih slikara“, *Pregled*, 9 (1933.) :118

Portret Marije Crnadek, 1933., ulje na platnu

jevu, zapaža se da Kulenović ne raspravlja o umjetnosti, već analizira tržište umjetnina i eksploataciju umjetničkog djela koje kapitalistički sistem pretvara u materijalno dobro sa novostvorenom vrijednošću kojom trguje, a da pri tome umjetnik od toga nema nikakve koristi. I kroz temu umjetnosti Muhamed koristi priliku da plasira ideje kojima želi osvijestiti socijalnu problematiku i ukazati na eksploatatorsku prirodu kapitalističkog sistema.

U Travniku Muhamed ne uspijeva naći neko stalno zaposlenje. Porodicu izdržava slikanjemi i drži kurs njemačkog jezika. Godine 1934. rodio mu se sin Rešad, a 1939. godine na svijet dolazi najmlađa kćerka Jasmina.

Revolucionarna aktivnost

Pored slikanja Muhamed je veoma aktivan i na organiziranju radničkog pokreta u Travniku, posebno nakon 1935. godine gdje u okviru lijevog krila Hrvatske seljačke stranke djeluje sa grupom lijevo orijentiranih mladića, na okupljanju muslimanske omladine, posebno uspješno preko kulturnih sekcija. Ta grupa predratnih komunista na čelu sa Muhamedom Kulenovićem osniva više partijskih ćelija u Travniku i Turbetu, a 1939. godine formiraju Mjesni komiteta KPJ za Travnik. Među njima su najaktivniji i najagilniji članovi bili: Abid Lolić, Izet Sujoldžić, Taib Dautović, Hamdo Begovac, Abdulah Šeškić, Petar Božić,

Šaćir Bektić, Slavko Gavrančić, Uri Šnetrpel, Midhat Hadžalić i Ružica Karača. Zajedno sa Skenderom, koji 1939. godine dolazi u Travniku radi priprema diplomskog ispita, Muhamed postavlja na scenu Molijerovog „Tartifa" i komediju „Puljin han"[29], koju je napisao Skender. Sa ovim predstavama nastupaju u Jajcu, Bugojnu, Turbetu, Vitezu, Zenici, Travniku. U izjavi Muhamedove sestre Ćamke Krilov stoji, da se predstava davala često na zabavama i da je samog Tartifa igrao Muhamed, a ostali glumci su bili: Asim Škrgo, Sulejman Šaćirbegović, Jasmina Hasanpašić, Karolina Kulenović, Izet Sujoldžić, Anto Jovanović, Ćamka Kulenović.

Muhamed je u potpunosti bio predan borbi za socijalna prava radnika i progresivnim idejama za promjenu društvenih odnosa i postojeće vlasti. Postavljene ciljeve pokušava realizirati na razne načine. Organizira i poljoprivrednu zadrugu u Polju kod Travnika gdje je preselio sa porodicom u kuću nekog Mile, koji je po sjećanju Jasmine, Muhamedove kćerke, držao dućan na dnu ulice Varoš i imao mnogo djece. Zadruga je okupljala neke komuniste iz Sarajeva i djelovala je par mjeseci, ali je ubrzo bila otkrivena i zabranjena.

U arhivi Načelstva sreza travničkog, u predmetu datiranom 27. veljače 1940. godine stoji: *„Muhamed Kulenović si je uzeo za zadaću da organizira u HSS muslimane i u tom pravcu ima vidnih uspjeha. Dobar je govornik i demagog, a osim toga ima vrlo lijepu taktiku i lako osvaja. U Travniku je predsjednik organizacije HSS čiji su članovi svi muslimani i naravno svi koji su ljevičarski nastrojeni... Muhamed Kulenović djeluje u II mjesnoj organizaciji HSS-a, nije kažnjavan. Izrazit je ljevičar. Prigodom zborova vidno manifestira protiv fašizma i gdje dolazi do izraza komunizam šuti".*

Djelovanje u okviru HSS-a je bila dobra mogućnost da se ljevičarske ideje kroz razne vidove kulturnih aktivnosti plasiraju među radnike.[30]

Iz pismene izjave apotekara Muhameda Zlatara, date Nataši Šahinović, kustosici Zavičajnog muzeja u Visokom, saznajemo da je Zlatar radio u apoteci neke bečke firme u Travniku u periodu od 1935. do 1937. godine, kada je upoznao Muhameda.

"Kulenović Muhamed , slikar iz Travnika, bio je također predratni komunist. Određeno mu je mjesto boravka, morao se svaki dan javljati u policiju. Navraćao je svaki dan kod mene na razgovor u apoteku".

Bez obzira na upozorenja Muhamed se nije libio eksponirati. Čak se sa svojim partijskim drugovima potpisivao na letcima koje su rasturali među radnicima.

29 Tono Čolić, „Sjećanje i susreti sa Skenderom", II dio, *Divan* 10/11 (1993.): 10-11

30 Ćamil Kazazović, Travnik u NOR-u

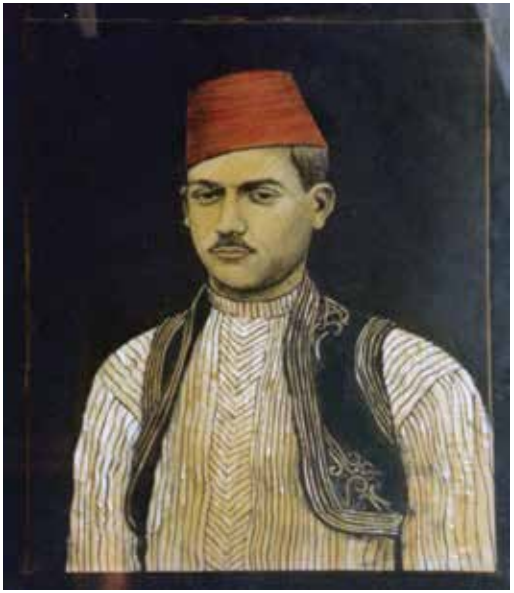

Portret Mahmut ef. Smailkadića, 1939.
slamorez na gvaširanom kartonu

Zbog toga je bio više puta novčano kažnjavan, hapšen i na kratko zatvaran. Borba za pravdu i socijalna prava u potpunosti je proželo Muhamedovo biće. U tom poluilegalnom antifašističkom djelovanju uhapšen je iznenada i zatvoren 30. aprila 1941. godine. Mislilo se da je to učinjeno iz uobičajene predostrožnosti policije zbog mogućih radničkih prvomajskih demonstracija, ali je to bio prelomni, kobni trenutak kada se, po dolasku na vlast, ustaše žele riješiti političkih protivnika. Zajedno sa drugim uhapšenim komunistima Muhamed je prebačen u Zagreb u zatvor u Petrinjskoj ulici, a onda u logor Kerestinec, gdje je u pokušaju bijega u noći između 13. i 14. jula 1941. godine ubijen. Imao je 39 godina.

U logoru Kerestinec su bili zatvoreni i drugi provjereni hrvatski komunisti: Božidar Adžija, Ognjen Prica, Otokar Keršovani, Divko Budak, Andrija Žaja, Ivan Krndelj.[31] . Zanimljivo je da je zahvaljujući Zlatku Prici koji je uspio doturiti slikarski pribor u logor, Muhamed po cijeli dan portretirao drugove. Sačuvao se portret Lavoslava Šrajera crtan olovkom koji se nalazi u Historijskom muzeju Bosne i Hercegovine i portret Josipa Šibera, u posjedu njegove porodice. Još dok su bili zatvoreni u Petrinjskoj ulici, Muhamed je predao neke crteže Muharemu, bratu Taiba Dautovića koji mu je dolazio u posjetu. Bili su raspoređeni na dva komada papira. Na jednom su bili nacrtani portreti Abida Lolića, Izeta Sujoldžića i Taiba Dautovića, a na drugom Petra Božića i Hamde Begovca. Do danas se nije ušlo u trag ovim crtežima.

Zemni ostaci Muhameda Kulenovića nikada nisu pronađeni. Umjesto kenotafa na Muhameda nas podsjećaju njegove slike.

31 Zvonimir Komarica, *Grobovi bez sjena*, Zagreb, 1962. g.

Slikarski opus

Od cjekokupnog Muhamedovog slikarskog opusa sačuvao se mali broj slika. Umjetnička zbirka Zavičajnog muzeja Travnik sadrži 26 njegovih djela. Premda skroman, ovaj fundus značajan je za upoznavanje Muhamedovog stvaralaštva, koje je prekinuto u najboljim godinama kada je mogao biti u prilici da dosegne najviše domete u svome umjetničkom radu.

Poznato je da je boraveći u Travniku u periodu od 1933-1941. godine Muhamed mnogo slikao, jer mu je to praktično bio jedini izvor prihoda. Nakon hapšenja i njegovog ubistva, Salih-beg dovodi njegovu suprugu Karolinu i četvero djece da žive s njima u kući na Varošu. Kasnije se Muhamedova porodica preseljava u kuću na Musali. U zimu 1945. po ponovnom njemačkom zauzeću Travnika, nakon partizanskog oslobađanja grada u oktobru 1944. godine, porodica odlazi u izbjeglištvo u Donji Vakuf gdje su smješteni u neku kuću koja se nalazila preko puta sahat-kule. Kada su se vratili, sve je bilo ispreturano i izbaćeno iz kuće, a Muhamedovi crteži, skice, platna uništeni i razbacani po dvorištu. [32]

Pored zbirke slika koja se čuva u Zavičajnom muzeju

Mujagina kafana, 1937., akvarel na papiru

Travnik, još četiri Muhamedove slike nalaze se u Umjetničkoj galeriji Bosne i Hercegovine, jedan crtež u Historijskom muzeju Bosne i Hercegovine, jedna slika u Pinakoteci Franjevačkog samostana u Gučoj Gori, a istraživanja su pokazala da se još 17 slika nalazi u privatnom vlasništvu u Travniku, Visokom, Zenici, Mostaru, Sarajevu, Zagrebu, Karlovcu, Splitu, Beogradu.

Prema izjavama savremenika i očevidaca znamo za

32 HAZMT; Zaostavština porodice Kulenović; Iz pismene izjave Muhamedove kćerke Jasmine Roganović, 22. 10. 2013. g.

neke slike većeg formata, rađene tehnikom ulja na platnu za bogatije naručioce, koje su vjerovatno zauvijek izgubljene, posebno one koje su pripadale travničkim Jevrejima čiju su imovinu ustaše nakon progona raznijele i uništile. O tome u svojim izjavama svjedoče Kamila Marić, Muhamedova najstarija kćerka i njegova sestra Ćamka Krilov. One se sjećaju jednog velikog platna u naravnoj veličini „Grupni portret porodice Salom", te "Portret Saloma i njegove žene"[33], vlasnika Tvornice šibica, zatim portret Salomove kćerke i njenog muža Poljaka Jevrejina koji su živjeli u Banja Luci i koji je ubijen i opljačkan od strane ustaša. Ćamka se sjeća i slika: "Portret dr. Veljka Njunjića", "Portret Slavnića", direktora tvornice duhana, "Portret apotekara Antuna Šoša" kao i jednog crteža njegovog psa vučjaka, zatim "Portret majke apotekara Dragana Župana", "Portret Arsena Borenovića", slike "Pogled na Hasanpašića kulu u Osoju", "Lutvina kahva u Šumeću" rađene tehnikom akvarela, potom "Gornje Osoje", slamorez, "Konak " - pogled od sahat-kule, slamorez, "Čoban na panju plete

33 Torlić Šefko, „Malo uspomene na oca Skendera Kulenovića Salih -bega", iz neobjavljenog dnevnika, Travnik 1981.: *„Tako sam vidio 1941. godine sliku umjetnu direktora šibicne tvornice i njegove gospođe toliko veliku koliko su oni bili visoki. A to je pravio i slikao Muhamed, a ta se slika 1941. godine prodavala na Kamenom mostu kada su direktora i njegovu suprugu otjerale ustaše i ja sam tu sliku gledao i posmatrao na mostu. Je li je ko otkupio?"*

Portret Tinke Makanec, 1933., ulje na platnu

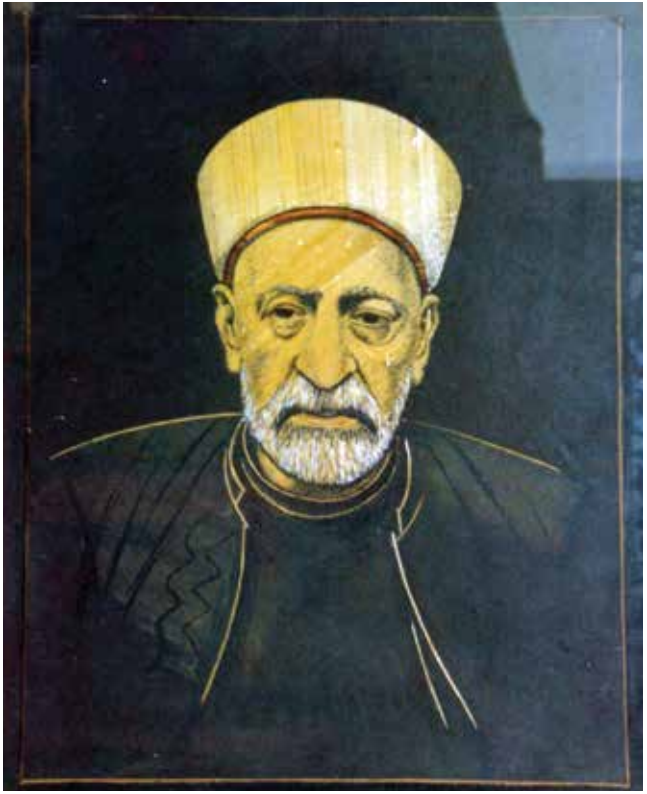

Portret kadije i muderisa h. Rifet ef. Smailkadića, 1939.
slamorez na gvaširanom kartonu

čarape", slamorez. Pamti dobro veliku sliku u ulju „Panorama Travnika - pogled sa Ilovače" [34] kao i portret Skendera Kulenovića iz studentskih dana rađen u tušu.[35]

U "Sarajevskom svijetu" od 7. 7. 1963. godine objavljena je vijest (S.J.) da je u jednome stanu u Beogradu, u ulici Čubrina, pronađeno nekoliko slika Muhameda Kulenovića. Gotovo su sve rađene tehnikom slamoreza. Vlasnik koji je ostao anoniman kaže da je slike dobio prije rata od autora. Teme predstavljaju motive iz slikarevog zavičaja.

Iz pisane izjave Muhamedove sestre Ćamke Krilov date Zavičajnom muzeju Travnik 24.03.1989. godine, saznajemo da je Miss Dickinson iz Engleske sa svojom sestrom, između dva rata, u Travniku vodila radionicu u kojoj se proizvodio lijepo dizajniran namještaj koji je izvožen u Englesku. Radionica se nalazila pored nekadašnje zgrade zatvora. Miss Dickinson je i sama bila zainteresirana za slikarstvo pa je željela Muhamedu organizirati izložbu u Engleskoj. Tom prilikom je poslano oko 30 njegovih radova preko Beograda, ali su se oni zagubili i pošiljka

34 Nedžib Skopljaković, rođen 1933. godine u Travniku spominje kako je zapamtio Muhameda da je nosio kačket i jednom ga je kao dječak gledao kako pravi skicu Travnika sa Ilovače.

35 Ovaj rad se spominje u katalogu izložbe "Skender Kulenović, život i književno djelo povodom 80-te godišnjice Kulenovićeva rođenja" autorice Mire Miljanović koji je priredio Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1990. godine.

nikada nije pronađena. Moguće je da su neke slike iz stana u ulici Čubrina u Beogradu pripadale upravo toj pošiljci.

Upoređujući djela iz Umjetničke zbirke Zavičajnog muzeja Travnik sa fotografijama Muhamedovih slika iz privatnih zbirki koje su nam poslali njihovi vlasnici, može se zaključiti da se radi o talentiranom slikaru koji je svoj stvaralački opus prilagodio okolnostima u kojima je živio. Njegova zaokupljenost ilegalnim radom u ondašnjem ljevičarskom pokretu, posebno intenzivirana nakon 1939. godine kada dolazi na čelo Mjesnog komiteta KPJ, Muhamedu nije ostavljala dovoljno prostora za umjetničke eksperimente. Svoj nesumnjiv talent i zanatsko umijeće usmjerio je u pravcu potvrđenih vrijednosti, realističkog slikarstva koje je bilo prilagođeno ukusu travničke klijentele, ondašnjeg građanskog sloja. Ne čudi da su pred Muhamedom pristali pozirati i predstavnici muslimanskog patrijarhalnog građanskog sloja, bogati trgovci, čaršinlije i njihove hanume. Činili su to mimo vjerskog propisa o zabrani predstavljanja likova u Islamu, vjerovatno želeći na taj način pomoći poboljšanju materijalnog stanja slikara. Predstavljeni su u tradicionalnoj bosanskoj gradskoj odjeći, "a la turca" kao na slikama "Portret gospodina Maunića", "Portret gospođe Maunić", "Portret hadži Rifet ef. Smailkadića, kadije i muderisa", za razliku od gospode koja je njegovala "a la franga" stil u načinu odijevanja i

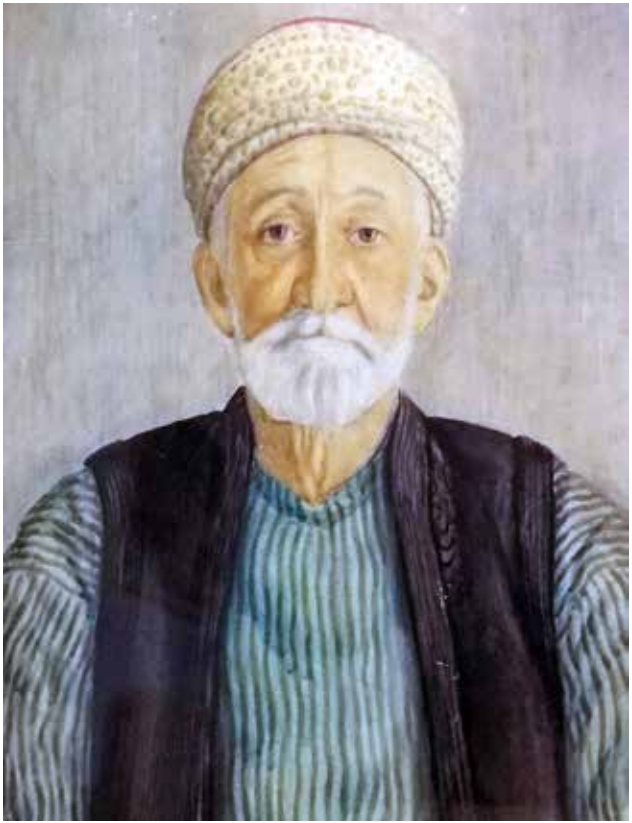

Portret h. Muharemage Maunića, akvarel na papiru

uređenja enterijera, o čemu svjedoče slike "Portret Marije Crnadek", "Portret travničkog gruntovničara Sijelskog", "Portret Tinke Makanec" i dr. Pored umjetničke vrijednosti slike Muhameda Kulenovića imaju i veoma važan dokumentarni značaj, jer svedoče o bogatstvu kulturnih utjecaja i koegzistencji različitih kultura u jednoj maloj bosanskoj sredini kakav je bio Travnik tridesetih godina prošlog stoljeća.

Upravo je u portretima Muhamed dostigao najviši domet svoga umjetničkog stvaralaštva. Na tim slikama do izražaja dolazi precizan crtež i akademski tretman u obradi forme, ali na neki način određen ukusom naručioca.

Za razliku od takvog pristupa, slikajući "Portret djevojčice" (Ljerka Subašić) umjetnik je mogao sebi dopustiti veću slobodu u tretmanu kompozicije, u oblikovanju volumena i unošenjem dekorativne pozadine koja je na scenski način obogatila sliku, u čemu se mogu zapaziti neke zakašnjele reminiscencije na njegove velike uzore, profesora Jovana Bijelića i Stanislava Weissa, čijih se utjecaja prisjetio u trenucima kada je mogao sebi dati slobodu da slijedi svoj kreativni nerv. Veći dio sačuvane slikareve ostavštine čine portreti, žanr-scene i gradski pejzaži rađeni tehnikom kolaža od presovane slame ljepljene na kartonsku podlogu i sa naknadnim intervencijama bojom, popularno nazvani slamorezi. Na tim je djelima Kulenović pokazao izuzetnu

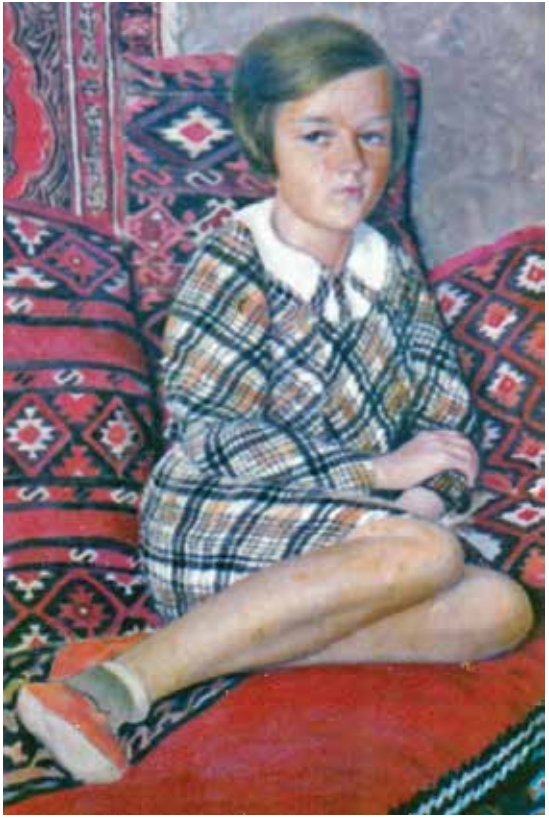

Portret djevojčice, ulje na platnu

crtačku preciznost i zanatsku sposobnost. To bi se njegovo slikarstvo moglo svrstati u oblast primijenjene umjetnosti, ali svakako visoke estetske i izvedbene razine.

Iz naziva izgubljenih radova izloženih na Jesenjoj izložbi u Sarajevu 1933. godine, kao što su "Proleter", "Drug", "Vitez, smrt i seljanka", "Radnička penzija", može se pretpostaviti da je kao motiv tih slika istaknuta socijalna tematika.

Muhamed Kulenović spada u grupu prvih školovanih bosanskohercegovačkih slikara koji su studirali u evropskim metropolama. On je najduže ostao van zemlje, u Poljskoj, gdje je živio 16 godina u periodu od 1917. do 1933. godine. Nešto prije i poslije njega, na krakovskoj akademiji su studirali Jovan Bijelić, Petar Tiješić, Ivo Šeremet, Kosta Hakman, Milan Četić, Mihajlo Timčišin, Dragutin Mitrinović, Roman Petrović. Ti mladi likovni umjetnici koji su se u drugoj i trećoj deceniji vraćali u zemlju nakon završenih studija u Beču, Minhenu, Pragu, Krakovu, Parizu, donosili su sa sobom nove nazore i poglede na život drugačije od patrijarhalne kulture i svojim su djelovanjem unosili novi građanski duh u našu tradicionalnu sredinu. Oni su bili na neki način ogledalo novoga vremena, koje će, u prvoj polovici dvadesetog stoljeća, uz grmljavinu komunističke revolucije sa istoka i dva svjetska rata, donijeti dramatične tektonske poremećaje i radikalne promjene u živote ljudi na evropskom kontinentu, što će se nesmanjenom žestinom odraziti i na ovim našim zavičajnim prostorima.

O tome svjedoči i sudbina porodice Kulenović, čiji je život vezan za Travnik, iz koje je poniklo četvero obrazovanih intelektualaca, među njima i akademski slikar, Muhamed Kulenović.

Umjetnička ostavština koja se sačuvala iza ovoga slikara čiji život je tragično prekinut u najplodnijim stvaralačkim godinama, nastala je većim dijelom u Travniku.

Uz umjetničku vrijednost, slike Muhameda Kulenovića imaju i historijski značaj kao dokument o jednom vremenu, društvenim prilikama i o jednom gradu i ljudima koji su u njemu živjeli između dva svjetska rata.

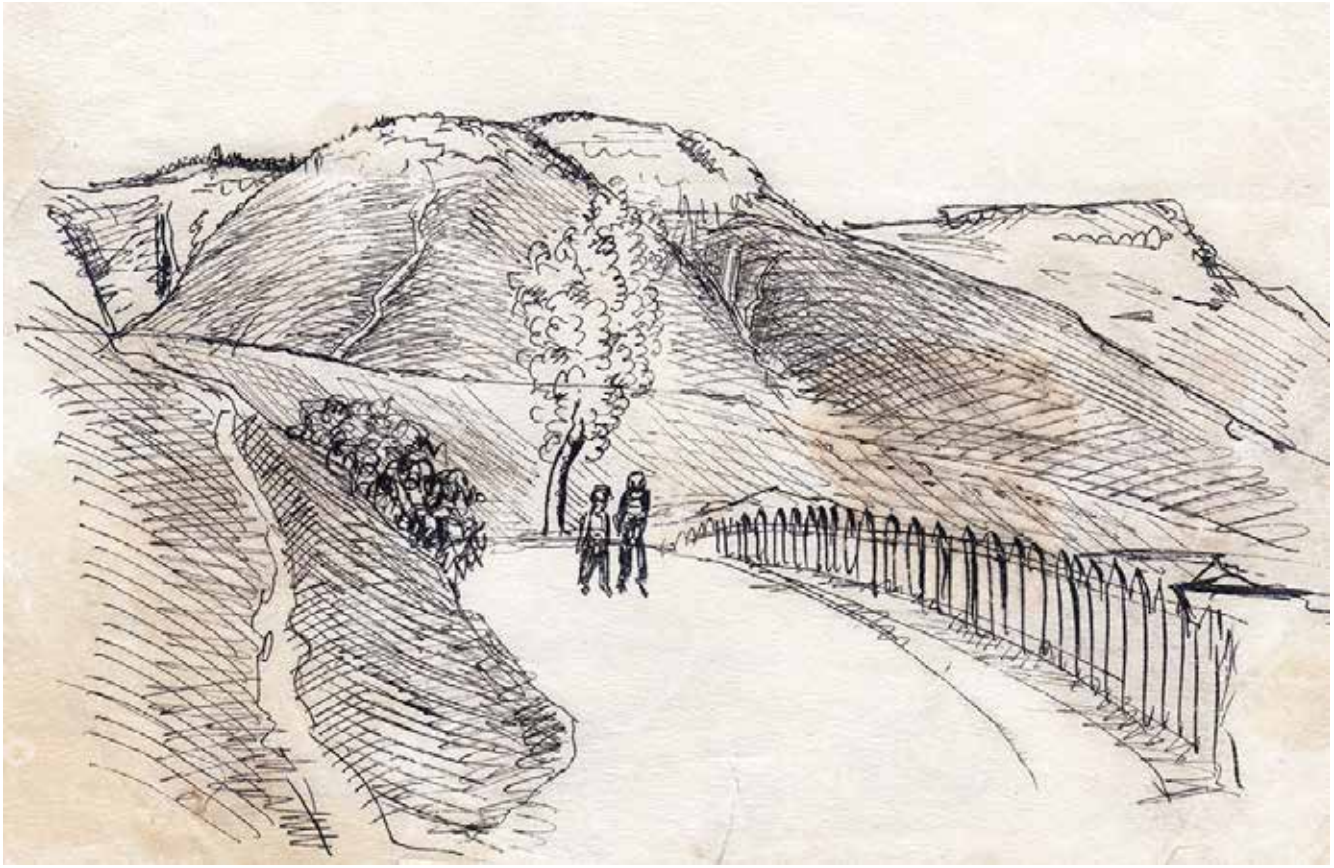

Pejzaž, skica, crtež perom iz mladih dana

Slike Muhameda Kulenovića iz fundusa Umjetničke zbirke Zavičajnog muzeja Travnik

Zavičajni muzej Travnik je otkupio jedan broj slika Muhameda Kulenovića od njihovih vlasnika, većinom potomaka portretisanih osoba, ali i onih koji su u poslijeratnom periodu dobivali na poklon Muhamedove slike od ondašnje općinskih struktura kao nagradu za određene zasluge.

Kasnije su neke od tih slika otkupljene za muzejsku zbirku koja danas broji 26 djela. Prilikom organiziranja izložbe slika 2013. godine Jamine Roganović Kulenović, najmlađe Muhamedove kćerke, koja živi u Beogradu, umjetnica je Muzeju poklonila, pored dragocjene porodične arhive (fotografije i pisma) i jedan mali pastoralni pejzaž, najstariju sačuvanu Muhamedovu sliku koju je radio još kao gimnazijalac i koja se nalazila u posjedu njegovog oca Salih-bega.

Katalog

- Jeni džamija I, slamorez na kartonu, 42,5 x25,5 cm. (Kupljeno od Mesuda Tahirovića u Travniku 1958.)
- Jeni džamija II, slamorez na kartonu, 28x40,8 cm. (Kupljeno od Ede Hafizadića u Travniku 1958.)
- Pri kahvi (sestre N.N. Hafizadić), slamorez na kartonu, 38x48cm. (Kupljeno od Ede Hafizadića u Travniku 1958.)
- Portret Mustafe Maunića, slamorez na kartonu, 44x64cm. (Kupljeno od Šefke Maunića u Travniku, 1957.)
- Portret hadži Rifat ef. Smailkadića, slamorez na kartonu, 35x45cm. (Kupljeno od Nazife Smailkadić u Travniku 1958.)
- Portret Mahmut ef. Smailkadića, 1939. g. slamorez na gvaširanom kartonu, 35x36cm. (Kupljeno od Nazife Smailkadić u Travniku 1958.)
- Portret starog Smailkadića, slamorez na kartonu, 23,5x33cm. (Kupljeno od Nazife Smailkadić u Travniku 1958.)
- Portret starice, slamorez na drvetu, 24x32cm. (Kupljeno 1957.)

- Karlo Brkljačić, slamorez na drvetu, 22x29 cm. (Kupljeno od Ive Matkovića, 1957.)

- Madona, slamorez na drvetu, 25,2x20 cm. (Kupljeno od Hele Matišić iz Travnika 1955.)

- Djevojčica (Ljerka Subašić), ulje na platnu, 90,5x60,3cm. (Kupljeno od Ljerke Javor iz Tuzle 1955.)

- Portret Ante Dujmušića, 1934., crtež olovkom na kartonu, sig. d.d.u. „dne. 22/XI 1934. god.“, 32x40,5 cm. (Kupljeno od Pere Dujmušića u Travniku 1958.)

- Portret Jurak Mile, 1934., akvarel na kartonu, sig. pozadi: “Portret Jurak Mile supruge sudije, 1934. g.“

- Portret gospođe Maunić, akvarel na kartonu, 50x70 cm. (Kupljeno od Šefke Maunića u Travniku, 1957.)

- Lončarica džamija, akvarel na papiru, 50,5x35,2 cm. (Kupljeno od Šefke Maunića u Travniku, 1957.)

- Muški portret, akvarel na papiru, 22,5x 33,5 cm.

- Portret hadži Muharemage Maunića, akvarel na papiru, 50x70 cm. (Kupljeno od Šefke Maunića u Travniku, 1957.)

- Šarena džamija, akvarelisan crtež, d.d.u. „M. Kulen.“(crtež), 44x58,5 cm. (Kupljeno od porodice Maunić u Travniku 1955.)

- Most na Kaštelu, ulje na kartonu, d.d.u. „M. Kul.“ 53,5x 49,2 cm. (Kupljeno od Muniba Brajića u Travniku 1974.)

- Portret travničkog gruntovničara Sijelskog, ulje na kartonu, d.d.u. „Muh. Kulenović“, 34,2x54,9 cm. (Kupljeno od sina portretisanog u Sarajevu 1974.)

- Portret Marije Crnadek, 1935. ulje na platnu, 94 x59 cm. (Kupljena od porodice Makanec)

- Mujagina kafana, 1937. g., akvarel na papiru, sig. d.d.u. „M. Kulenović 1937. g.“, 30x33 cm

- Skica za ženski portret, akvarelisan crtež, 43x28 cm

- Portret Ane Marković,1935., akvarelisan crtež, 27 x35 cm, sig. d.d.u „M. Kulen“ (Kupljeno od Borisa Matišića 1999.)

- Pejzaž, ulje na lesonitu, 1915., 25,4 x 32,3 cm (Poklonila Jasmina Roganović Kulenović, Beograd, 2013.)

- Portret muškarca, slamorez na drvetu, (Kupljeno od Ibrahima Agačevića, Split, R Hrvatska, 2010. g.)

- Pejzaž, skica, crtež pero-tuš, iz mladih dana, 20x14,5 cm (Poklonila Jasmina Roganović Kulenović, Beograd, 2013.)

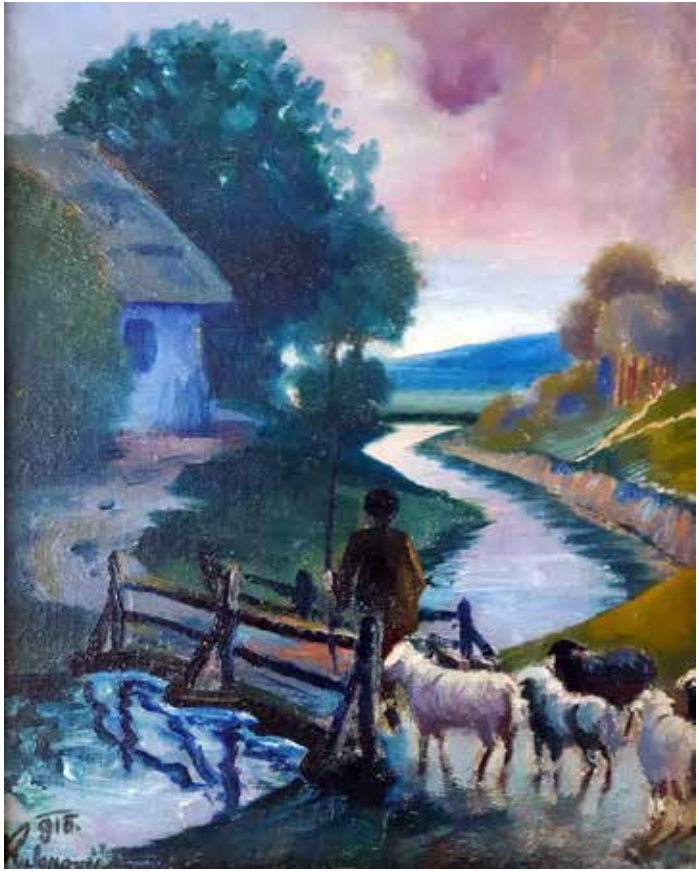

Pejzaž, ulje na lesonitu, 1915.

Muhamed Kulenović

Literatura

Neobjavljeni izvori:

- Historijski arhiv Zavičajnog muzeja Travnik, Fond: *Zaostavština porodice Kulenović*, serije: *Korespondencija - Poljska pisma* i *Dokumenti*.

Objavljeni izvori:

- *Zapisnik Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a*, (znaci.net/00001145_3.pdf)
- Torlić, Šefko: „Malo uspomene na oca Skendera Kulenovića Salih -bega*“, iz neobjavljenog dnevnika* , Travnik 1981.

Literatura:

- Црвенчанин, Вера: Скендерова трајања, Књижевне новине, Београд 1988.
- Čolić, Tono: „Uspomene i susreti sa Skenderom“, *Divan* 9 (1993): 10-11.
- Čolić, Tono: „Sjećanje i susreti sa Skenderom, II dio“, *Divan* 10/11 (1993): 10-11.
- Ćeman, Mirza Hasan: „Urbane intervencije osmanske vlasti na području zapadne Bosne i pitanje osnivanja naselja Bosanski Petrovac“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 40 (2011): 163-215.
- Hörmann, Kosta: *Narodne pjesme Bošnjaka u Bosni i Hercegovini*, vol. II, Preporod, Sarajevo 1996.
- Kamberović, Husnija: *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918.*, Naučnoistraživački institut Ibn Sina, Sarajevo 2005.
- Kazazović, Ćamil: Travnik u Narodnooslobodilačkom ratu, Naša riječ, Travnik 1969.
- Ključanin, Zilhad: „Ni beg ni fukara. Skender Kulenović i bosanski jezik“, *Ljiljan* 43 (1993): 25.
- Komarica, Zvonimir: *Grobovi bez sjena*, Zagreb, 1962.
- Kreševljaković, Hamdija – Korkut, Derviš M: *Travnik u prošlosti, 1464-1878 (Naročito kao glavni grad Bosne 1699-1850)*, Zavičajni muzej Travnik, Travnik, 1961.
- Kršić, Jovan: „Jesenja izložba sarajevskih slikara“, *Pregled* 9 (1933): 118.
- Mandić, Mihovil: *Vezirski grad Travnik nekada i sada*, Zagreb 1931.
- Maslić, Fatima: „Muhamed Kulenović“, *Divan* 28-29 (1995): 18-21.
- Mujezinović, Mehmed: „Turski natpisi u Travniku i okolini“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 16-17 (1969): 213-306.

Web stranice:

- Agić, Jasmin: „U Sarajevu se plaše Skendera Kulenovića, komuniste i partizana“, balkans.aljazeera.net/vijesti/u-sarajevu-se-plase-skendera-kulenovica-komuniste-i-partizana (25. 1. 2018.).
- Bešlin, Milivoj: „Društvena rehabilitacija Milana Nedića i srpske kolaboracije već je izvršena“, antenam.net (27.03.2020.).
- Kulenović, Skender: „Pjesmama je prethodio neizdrživ napon u meni“, *Oslobođenje* (25. 1. 2018.).